

УДК 347.4«0/20»(477)

Мар'яна Пленюк,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник відділу проблем приватного права

НДІ приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ЕВОЛЮЦІЙНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено розвиток зародження та формування зобов'язання у дореволюційний період. Аналізуються основні підстави виникнення зобов'язання в цивільно-правових відносинах.

Ключові слова: зобов'язання, договір, делікт, цивільні права та обов'язки, звичаї.

Перехід держави Україна до ринкової економіки зумовив й розвиток майнового обороту в цілому. На сьогодні важливим для України є ефективне правове забезпечення ринкової економіки, яка не може регулюватися без майнового обороту, продуманих певних правил поведінки учасників цивільного обороту тощо. Саме такі методи і способи регулювання майнового обороту, стабільні правила поведінки, які пройшли столітній вишкіл, лягли в основу ЦК України, який, пройшовши усі «кола законодавчого пекла» [1], увібривши в себе досягнення світової та вітчизняної теорії та практики, відіграє головну роль у формуванні стабільного цивільного обороту.

Серед багатьох позитивних моментів, які є в чинному ЦК України, варто відзначити, насамперед, й те, що найбільшу за обсягом частину становить зобов'язальне право, яке забезпечує, в першу чергу, належне, ефективно регулювання зобов'язань, які виникають із різного роду цивільних правовідносин. Враховуючи те, що зобов'язання посідають одне із центральних місць у цивілістичній доктрині, а зобов'язальні правовідносини, оскільки визначають його динаміку, є ключовими в цивільному обороті, переоцінка процесів трансформації діючого нині права є неможливою без усебічного й повного аналізу історичного досвіду.

Метою цієї статті є встановлення історичного походження цивільно-правових зобов'язань.

Перші згадки про відносини, які взаємно пов'язані цивільними правами та

обов'язками, зустрічаються ще в найдавніших пам'ятках як Стародавньої Греції, так і Єгипту [2]. Відомо, що економіка Римської імперії була на досить високому рівні, де принцип економічної стабільності, який виконував роль механізму переміщення певних цінностей між суб'єктами, посідав передову нішу [3]. Для давньоримського права зобов'язання було виключно особистим відношенням між двома або декількома певними особами. При цьому воно містило в собі суворо обмежений перелік зобов'язальних форм, який, як правило, пов'язували з існуванням позовів. Сторони не мали права створювати нові зобов'язання, оскільки існувало правило суворого боргового тягара. Саме так пояснюється зародження феномена зобов'язань у Стародавньому Римі. Пропонуємо цей етап називати етапом зародження зобов'язань.

Система зобов'язального права в римському праві склалася настільки вдало, що згодом її запозичили й античні держави, які, наслідуючи римські закони, розрізняли зобов'язання, що виникали із договорів, та ті, які виникали із заподіянням шкоди. Такі зобов'язання, як зазначає О. А. Гавриленко, в античних державах Північного Причорномор'я називались «вільні» та «невільні» [4].

На території України протягом багатьох століть виникали, існували і занепадали різні держави, в яких продовжувався розвиток зобов'язального права. Так, з наукових джерел відомо, що за часів розвитку Київської Русі економіка досягнула високого, як для того часу,

рівня розвитку, при цьому головне місце в економіці посідало сільське господарство з певними своїми звичаями. У правових джерелах Київської Русі зазначалось, що зобов'язання виникало за двома підставами: (1) у результаті укладення договору; (2) у зв'язку із заподіянням шкоди. Найпоширенішими були зобов'язання, які виникали із договорів купівлі-продажу, позики, поклажі, хоч за змістом Руської Правди вбачаються й зобов'язання, які виникали у випадку деліктів [5].

У Галицько-Волинській державі, яка стала спадкоємицею Київської Русі та продовжила державотворчі традиції на українських землях, зобов'язання виникали: (1) в результаті укладення договору; (2) у зв'язку із заподіянням шкоди. При цьому, на відміну від Київської Русі, у Галицько-Волинській державі договір укладався як в усній, так і в письмовій формі. Письмова форма ставала обов'язковою у випадку, коли предмет договору мав вагому цінність. Під письмовою формою розумілось укладення договору публічно, так би мовити, «на торгах», при свідках із застосуванням символічних обрядів (наприклад, при купівлі будинку продавець при свідках повинен передати ключ, а при купівлі земельної ділянки — колосся). Такими символічними обрядами давньоукраїнське право надавало договору додаткового захисту, оскільки свідки повинні були свідчити не тільки щодо факту укладення договору, а й щодо його змісту. Такі свідчення розглядалися як доказ у випадку спору за майно [6].

Продовжуючи аналіз розвитку цивільно-правових зобов'язань, які існували на Галичині у складі Польського Королівства (1387—1569), зауважимо, що правове регулювання майнових відносин у Галичині в складі Польського Королівства будувалося на основі нерівної правоздатності суб'єктів, зумовленої релігійною належністю та залежали від правового становища особи. В цей період розвитку суб'єктами цивільних правовідносин вважались і приватні, й колективні особи. До першої групи належали люди вільного стану, магнати, шляхта, духовенство, міська знать тощо. До другої — громади, монастирі тощо. Зобов'язання, які виникали за двома підставами (внаслідок укладання договору, а також із заподіяння шкоди), врегульовувались за нормами

зобов'язального права Галицько-Волинської держави. При цьому, враховуючи економічний розвиток та вигідне розташування Галичини, найпоширенішими були зобов'язання, які виникали із договорів купівлі-продажу, міни, поклажі, особистого найму тощо.

У другій половині XIV ст. значна частина українських земель була приєднана до складу Великого князівства Литовського, що в результаті призвело до формування Литовсько-Руської держави, яка була найвпливовіша, найдемократичніша держава Середньовічної Європи. Аналіз норм цивільного права за Литовськими статутами дозволив зробити висновок, що головним джерелом було місцеве звичаєве право, а також норми писаного права, доповнені судовою практикою, в яких зверталася увага на правосуб'єктність учасників договірних зобов'язань. Як відомо, правосуб'єктність магнатів і шляхти відрізнялася від правосуб'єктності селян і міщан. Так, наприклад, феодально залежна людина не мала права без згоди поміщика укладати договори, предметом яких була земельна ділянка, також не мала права виступати поручителем тощо. Звідси можемо стверджувати, що в умовах феодального суспільства зобов'язальні відносини не отримали значного поширення, адже джерела права Великого князівства Литовського встановлювали обмежену свободу договору не лише стосовно селян і міщан у цілому, а й шляхти зокрема. Враховуючи вищевказане, пропонуємо під другим етапом розуміти етап формування зобов'язань.

На українських землях впродовж їхнього історичного розвитку переселялися різні народності. Зважаючи на те, що територія Галичини та західного Поділля входила до складу Польського Королівства (1387—1567 рр.), а відтак Речі Посполитої (1569—1795 рр.), на її землях активно поселялися й вірмени. Саме XIII—XVIII ст. на українських землях було утворено понад 70 вірменських громад, яким було надано адміністративно-правову автономію [7]. З самого початку переселення спостерігається активна участь вірмен у здійсненні як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Така активність зумовила розвиток вірменського зобов'язального права. Звідси зрозумілим є й те, що значна частина Вірменського статуту 1519 р. [8] була присвячена зобов'язально-

му праву. Так, за умовами Статуту, укладаючи договори майнового характеру, сторони брали на себе зобов'язання щодо виконання всіх пунктів цієї угоди. Угода вважалася виконаною після виконання сторонами чітко визначених у ній зобов'язань. До істотних умов договору, як правило, належали товари, строки, місце та час виконання договору. Виконання зобов'язань забезпечувалося порукою та завдатком. При цьому необхідною умовою укладення договору була присутність при цьому свідків. Вірменський статут не передбачав поняття усної угоди. Відсутні у ньому і відомості щодо угоди про ціну та суми завдатку.

Подальший розвиток української державності спостерігається у виникненні невеличких козацьких містечок, на базі яких і утворилася Запорозька Січ [9]. Вступ козацьких господарств у товарно-грошові відносини, поширення в козацькому суспільстві права приватної власності обумовлювало високий рівень розвитку зобов'язального права у запорожців. При цьому зобов'язальні відносини поширилися майже на всі сфери життєдіяльності, які постійно пристосовувались до нових реалій життя, набуваючи нових ознак. Тому, аналізуючи юридичні джерела щодо зобов'язального права запорожців, можемо стверджувати, що в козацькому праві були зобов'язання, які виникали внаслідок заподіяння шкоди, а також зобов'язання, які виникали із договорів (купівля-продаж, міна, дарування, позика, найм тощо). При цьому сторонами, за умовами перелічених договорів, могли бути як безпосередньо козаки, так і сторонні особи (купці, жителі сусідніх країн тощо). Об'єктами договорів було як рухоме, так і нерухоме майно. Укладалися договори переважно в усній формі. Винятком був договір купівлі-продажу, який укладався при свідках, де «били по руках», «пили могорич», при цьому договір вважався укладеним з моменту передачі майна і виплати грошової суми [10].

Розвиток економіки, товарно-грошових відносин у першій половині XVIII ст. надав великого значення зобов'язанням, що в подальшому призвело до здійснення кодифікації українського права. Вже у 1728 р. було створено перший склад кодифікаційної комісії, яка здійснювала систематизацію чинного законодавства Гетьманщини.

Зобов'язальне право, яке було основним правовим інститутом цивільного права Гетьманщини, регулювало майнові відносини у сфері виробництва і цивільного обороту, визначало поведінку осіб, їх правові дії або утримання від них. У житті суспільства зобов'язальне право відіграло важливу роль, адже, по-перше, це були специфічні юридичні форми майнових відносин; по-друге, з їх допомогою забезпечувалося здійснення особистих і майнових стосунків. Саме укладачі «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., на думку І. Й. Бойка, виробили високорозвинуте для свого часу зобов'язальне право, яке широко застосовувалося в Гетьманщині, а окремі його елементи застосовуються і в наш час [11].

За кодексом «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (далі — «Права»), зобов'язання — це право на майно особи, яка не виконала договір чи заподіяла шкоду. Нами з'ясовано, що під зобов'язанням того часу розуміли такі правові відносини, згідно з якими одна особа мала право вимагати від іншої особи вчинення певних дій або утримання від них. «Права» поділяли зобов'язання на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Якщо права і обов'язки виникали, змінювалися або припинялися за волевиявленням однієї сторони, зобов'язання називалося одностороннім. Двостороннім називалося зобов'язання, в якому кожна із сторін мала цивільні права і несла обов'язки. Двосторонні зобов'язання мали назви договорів, контрактів. Багатосторонні зобов'язання передбачали кілька сторін, які мали відповідні цивільні права і обов'язки. Зобов'язання означало право кредитора вимагати від боржника вчинення певних дій або утримання від них, тобто зобов'язання було тією формою, за допомогою якої люди регулювали свої правові відносини (зокрема особисті та майнові).

Кодекс Гетьманщини передбачав дві підстави виникнення зобов'язань (цивільних прав і обов'язків): угода (договір, контракт) та заподіяння шкоди (делікт). Підставою виникнення цивільних прав і обов'язків згідно з Кодексом були зобов'язання, які накладалися у випадку заподіяння шкоди. Заподіяння шкоди поділялися на такі, що завдавали шкоду особі, і на такі, що завдавали шкоду громаді. В обох випадках заподіяна шкода повинна

була відшкодовуватися майном або відробітком. Такі зобов'язання виникали внаслідок неправомірних дій, які посягали на приватні інтереси окремої особи і лише опосередковано, з правових позицій, відбивалися на соціальному порядку. Мета зобов'язань, які виникали у зв'язку з заподіянням шкоди, полягала у відновленні порушеного майнового стану особи, якій заподіяли збитки. Такі зобов'язання носили в більшості виховний характер. Адже кожен, хто посягав на порушення чужих прав, знав, що йому доведеться нести майнову відповідальність. Звідси робимо висновок, що зобов'язання активно впливали на поведінку суб'єктів права Гетьманщини, виховуючи повагу до майнових інтересів.

Приєднання українських земель до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XIX ст.) вважалось періодом значних політичних змін і соціальних перетворень в Україні, які були спричинені новою геополітичною ситуацією, яка складалася в Східній та Центральній Європі. Як відомо, внаслідок соціально-економічної та військової недбалості, політичної анархії Україна перейшла під владу Московського царства, яке поступово вживало різних заходів щодо обмеження української державності і права. Для зручності управління та контролю російський уряд поділив українські землі на губернії та генерал-губернаторства.

На початку XIX ст. в Російській імперії нагромадився величезний нормативно-правовий матеріал, який вимагав упорядкування. Складна ситуація у застосуванні правових норм того часу спричинила створення кодифікаційної комісії, яка розробила проекти цивільного, кримінального та торгового уложень, проте прийняті вони так і не були. Натомість, у 1807 р. набув чинності 15-томний Звід законів Російської імперії, який був об'єднаний у вісім книг. Значне місце у Зводі законів Російської імперії було відведено інституту зобов'язального права, в якому розрізняли зобов'язання, які виникають із договорів, та ті, які виникали у зв'язку із заподіянням шкоди. Договори дозволялось укладати виключно за взаємною згодою сторін. Укладалися договори як усно, так і в письмовій формі. При цьому такі договори як позика, дарування, поклажа укладалися лише у письмовій формі, де будь-який «правиль-

но складений» договір підлягав беззастережному виконанню.

У 1815 р. за результатами першого поділу Речі Посполитої Галичина була анексована Австрією. Австрійський уряд штучно об'єднавши українські та польські землі в єдиний адміністративний край під назвою Королівство Галичини, поступово почав запроваджувати австрійське законодавство [12]. Офіційним виданням австрійської монархії був «Імперський лист законів». Проте у другій половині XVIII ст. в Австрії відновлено кодифікаційні роботи у цивільному, кримінальному та процесуальному праві, завданням яких було розроблення і прийняття Цивільного кодексу. Базовим для так званого удосконалення цивільного законодавства Австрії став Галицький цивільний кодекс 1797 р., який переглядався як мінімум тричі (1801—1806 рр., 1808 р., 1810 р.). Галицький цивільний кодекс 1797 р., який був створений за попередніми працями Мартини в дусі природного права, за стилем викладу і переконливості — з урахуванням кращих класичних напрацювань у цій сфері [13], вважався найкращим порівняно з іншими актами законодавства. Кодекс зберігав ряд діючих у Галичині звичаїв та був базовим для подальшого вдосконалення цивільного законодавства. Зобов'язання, які виникали за умовами цього кодифікованого акта, виникали внаслідок договору та делікту. При цьому умовами акта встановлювалось, що вступати в зобов'язання заборонялось дітям молодше семи років і особам, позбавленим розсудку [14].

Аналіз розвитку майнових відносин дозволив зробити висновок, що для учасників товарно-грошового обороту наведених періодів зобов'язання, які виникали як із звичаїв, так і з договору та деліктів, залишалися найважливішими. Наведені періоди пропонуємо іменувати етапом законодавчого закріплення зобов'язальних відносин.

Таким чином, дослідження історичної спадщини у сфері зобов'язального права дозволяє стверджувати, що як у римському, так і в дореволюційному праві під зобов'язанням розуміли певного роду дії, які виникали з юридичних фактів, як правило, з укладення договору або делікту. При цьому переважаними були зобов'язання, які носили договірний характер.

ПРИМІТКИ

1. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. — К., 2005. — 560 с.
2. Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Витоки / Є. О. Харитонов. — О. : Бахва, 1999. — С. 59.
3. Гарсія Гарріді М. Х. Римське частное право: казусы, иски, институты / М. Х. Гарсія Гарріді ; пер. с исп. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 1998. — С. 240.
4. Гавриленко О. А. Становлення інституту зобов'язального права в античних державах Північного Причорномор'я / О. А. Гавриленко // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. — Х., 2009. — Вип. 1(5). — С. 183.
5. Історія українського права : посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко [та ін.]. — К. : Грамота, 2010. — С. 52.
6. Там само. — С. 78—79.
7. Попович О. С. Правові засади і особливості самоврядування вірменських громад на українських землях у складі Польщі та Речі Посполитої (1349—1795 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. С. Попович. — Л., 2010. — С. 1.
8. Balzer O. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I z r 1519. — Lwow, 1910.
9. Гончаренко В. Д. Тернистий шлях до незалежності / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. — 1996. — № 7. — С. 4.
10. Історія держави і права України. — К., 1996. — Ч. 1. — С. 163.
11. Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко. — Л. : Світ, 1998. — С. 21.
12. Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування / В. С. Кульчицький // Проблеми правознавства. — 1971. — Вип. 19. — С. 46—47.
13. Ткач А. П. Кодифікація дореволюційного права України / А. П. Ткач. — К., 1968. — С. 64.
14. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII / пер. с лат. А. Гужвы ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. — М. : Статут ; О., 2013. — 536 с.

Пленюк Марьяна. Эволюционные этапы формирования обязательства в дореволюционный период.

В статье исследовано развитие зарождения и формирования обязательства в дореволюционный период. Анализируются основания возникновения обязательства в гражданско-правовых отношениях.

Ключевые слова: обязательства, договор, деликт, гражданские права и обязанности, обычаи.

Plenyuk Maryana. Evolutionary stages of obligation formation in the pre-revolutionary period.

The article researches the progress of nucleation and formation of the obligation in the pre-revolutionary period. Article contents the analysis of the accrual of the obligation in civil relations.

Key words: obligation, contract, tort, civil rights and obligations, customs.